

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАРОД: САМОВИЗНАЧЕННЯ, РАДЯНСЬКА АВТОНОМІЯ, ДЕПОРТАЦІЯ, ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА (1917 – 1985 роки)

РЯБОШАПКО Леонід - доктор юридичних наук, професор, Полтавський державний аграрний університет

**УДК: 323.1: 341.43] (477=512.19)
DOI 10.32782/EP.2022.2.1**

У статті на міждисциплінарному рівні окреслено українсько-кримськотатарські відносини у 1917-1985 роках. Акцентовано увагу на тому, що поразка Української революції 1917-1921 років, Кримської Демократичної Республіки (КДР) зумовили насильницьке утвердження радянської влади і створення Кримської АРСР у складі РРФСР. Висвітлено період становлення та розвитку КАРСР, який відбувався паралельно із застосуванням політичних репресій, а завершився депортаціями за національною ознакою, ліквідацією КАРСР, зміною її конституційного статусу. Розкрито ставлення української політичної еміграції і правозахисного руху, КППС – КПУ, Кримської обласної Ради народних депутатів, псевдоправоохоронних органів УРСР до Національного руху кримських татар (НРКТ).

Ключові слова: Українська революція, Кримська Демократична Республіка, КАРСР, політичні репресії, депортації, український правозахисний рух.

Постановка проблеми

Акт збройної агресії, здійснений Російською Федерацією 24 лютого 2022 року, є продовженням російсько-української війни, розпочатої 20 лютого 2014 року шляхом тимчасової окупації території Автономної Республіки Крим та міста Сімферополя. Для української спільноти та міжнародного співтовариства ці дати мають стати уроком у сенсі переосмислення ставлення до «стратегічного партнера»-Російської Федерації як держави-агресора та важливості співпраці з

представницькими органами кримських татар.

Збройна агресія Російської Федерації проти України припинила непослідовну політичну позицію Верховної Ради України щодо кримських татар і зумовила ухвалення 20 березня 2014 року Заяви про гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави, а 17 квітня 2014 року – Закону «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою». У рамках підготовки до відзначення 30-ї річниці відновлення незалежності держави Президент України 24 березня 2021 року затвердив Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим (АРК) та міста Севастополя, ВРУ 1 липня 2021 року ухвалила Закон «Про корінні народи України» (кримські татари, караїми, кримчаки на території Кримського півострова), а 23 серпня 2021 року проведено установчий саміт Міжнародної Кримської платформи і підписано відповідну Декларацію. За таких умов більшої актуальності набуватиме необхідність продовження системних досліджень історичних витоків критичного стану національної безпеки України в результаті збройної агресії радянської Росії (РРФСР) і поразки Української революції 1917-1921 років. Тому поглиблене вивчення різних аспектів визвольного руху українського і кримськотатарського народів за реалізацію права на політичне самовизначення у 1917-1985 роках сприятиме усвідомленню значущості ді-

яльності вітчизняних та міжнародних інституцій, представницьких органів кримських татар з метою деокупації території АРК та міста Севастополя.

Аналіз останніх досліджень

Дослідниками гуманітарного напрямку створено вагомий методологічний фундамент для вивчення кримської проблематики. Серед них - наукові праці Б. Бабіна, Т. Березовця, Г. Бекірової, Б. Брошевана, В. Возгріна, В. Гладуна, П.-Р. Магочія, А. Мальгіна, Ю. Кандимова, О. Тимощука, С. Червонної та інших. Водночас загрози у сфері національної безпеки матимуть невизначений термін, що передбачає подальше опрацювання і додаткове висвітлення цієї теми.

Мета статті – окреслити головні етапи українсько-кримськотатарських відносин у 1917-1985 роках на тлі різних політико-правових процесів, акцентувати увагу на причинах поразки Української революції 1917-1921 років і КДР, створенні КАРСР, злочинах СРСР проти кримських татар до, під час і після Другої світової війни, розкрити ставлення української політичної еміграції та українського правозахисного руху, КПРС-КПУ і Кримської обласної Ради народних депутатів до Національного руху кримських татар.

Виклад основного матеріалу

Події Лютневої революції 1917 року та Української революції 1917 – 1921 років, завершення Першої світової війни розпочали процеси поступового відновлення української і кримськотатарської державності. Свідчення цього, з одного боку – створення Української Центральної Ради, Генерального Секретаріату, забезпечення прав національних меншостей, проголошення УНР, ухвалення Конституції УНР. З іншого – проведення I Всекримського мусульманського з'їзду, створення Тимчасового Кримсько-Мусульманського Виконавчого Комітету, проведення I Курултаю кримськотатарського народу, обрання парламенту та уряду на чолі з А. Айвазовим і Н. Челібіджиханом (розстріляного більшовиками 23 лютого 1918 року в місті Севастополі), проголошен-

ня КДР та ухвалення Конституції Республіки.

Для періоду 1917 – 1921 років притаманні різні форми українсько-кримськотатарських відносин. Якщо законодавство УЦР, Конституція УНР 1918 року не передбачали включення території Криму до складу УНР, то Українська Держава Гетьмана П. Скоропадського вважала за доцільне укласти договір з Кримом про об'єднання на правах автономії краю. Під таким же кутом зору це питання розглядало і військово-політичне керівництво Директорії УНР на завершальному етапі Української революції.

Радянська Росія, здійснивши збройну агресію проти УНР і КДР, реалізуючи курс ВКП(б) на всесвітню пролетарську революцію прагнула використати географічне розташування території Криму для зовнішньої та внутрішньої експансії щодо держав Близького Сходу і Балкан, територій Поволжя і східних околиць Росії. Водночас, під прикриттям комуністичної пропаганди про забезпечення національних прав народів, треба було формально визначити конституційний статус території Криму. Спробу російсько-татарських більшовиків і представників радянської влади відстояти ідею Кримської Радянської соціалістичної інтернаціональної республіки у складі РРФСР чи республіки з широкою національною автономією відхилив ЦК РКП (б) і РНК РРФСР. Тому декретом ВЦВК і РНК РРФСР від 18 жовтня 1921 року ухвалено створити КАРСР у складі РРФСР, а 10 листопада 1921 року - Конституцію КАРСР.

Становлення і розвиток КАРСР відбувалися за аналогією з процесом радянзації інших радянських республік. Зокрема, заслуговує позитивної оцінки відкриття Східного факультету у складі Кримського державного університету, де працювали професор М.Гардінгер (енциклопедія права і конфліктне право), викладач І. Леманов (мусульманське право) [1]. Але положення про формальне забезпечення радянської автономії або прав і свобод громадян не відповідало їх фактичному змісту. Так, у 1928 році були заарештовані 63 особи як члени контрреволюційної політичної партії « Міллі Фірка » (ставила за мету створення кримськотатарської наці-

онально-демократичної республіки). Серед них – учасники І Курултаю і Національної Директорії 1917-1918 років (приміром, Д.Аблаєв – Голова Курултаю, член уряду-С. Крима), члени або очільники міських управ міст Бахчисарай (Д. Меінов), Євпаторія (О. Менаднієв), Народний комісар юстиції Р. Ногаєв та інші. Розсекречені архівні матеріали щодо «Міллі Фірка» СБУ передала кримськотатарській громаді 18 травня 2009 року [2]. Інший характерний приклад - лист від 30 квітня 1940 року 15-річної С. Халілевої до Й. Сталіна, написаний без дотримання граматичних правил. Висловивши очільнику ВКП(б) подяку за радісне життя, перерахувавши склад своєї родини, успіхи у навчанні, учениця зверталася з проханням забезпечити її одягом, щоб відвідувати школу [3]. Невідома реакція радянської влади на це прохання, проте більш наполегливо радянська держава реалізовувала репресивну функцію.

Однак політичні репресії 1941 – 1945 років перевершили каральні акції попереднього періоду щодо духовної та політичної еліти кримських татар. Демонструючи ще один вимір аморальної політики, радянська влада обвинуватила у колаборації з нацистською Німеччиною і депортувала за національною ознакою німців, кримськотатарський народ, греків, болгар, вірмен, ромів, караїмів. При цьому слід підкреслити, що Наказ Державного Комітету Оборони № 00400137 «Про заходи очищення території КАРСР від антирадянських елементів» ухвалено 13 квітня 1944 року [4], тобто на момент продовження військових дій на території Криму, перебування у Червоній армії 53 тис. кримських татар, 12 тис. у складі радянських партизанських загонів і підпілля, а значить, неможливості точно встановити юридичні факти державної зради кримських татар та їх питому вагу на душу представників всього народу. Активними посібниками депортацій кримських татар була значна частина місцевого російського населення - надаючи технічну допомогу, принижуючи людську гідність, вчиняючи масові акти мародерства і вандалізму. Натомість від цих дій росіян, за даними дослідника В. Возгріна, суттєво відрізнялася поведінка народів кумиків і талу,

які допомагали чеченському народу під час депортації, розпочатої 23 лютого 1944 року [5].

Доречність згадки про депортацію чеченців полягає і в тому, що кримськотатарський народ депортували у «смердючих і вшивих» товарних вагонах, у яких раніше перевозили чеченців, без води і можливостей дотримання елементарної особистої гігієни. Перебуваючи на спецпоселеннях, депортовані хворіли на дизентерію, малярію, гепатит, тиф, зростала їх смертність. За повідомленнями кримськотатарських джерел, у Середній Азії (Узбекистані) протягом перших 18 місяців депортації померло 110 тисяч осіб (46 %). А діти депортованих у закладах загальної середньої освіти вивчали Конституцію СРСР про рівноправність громадян і демократизм радянської влади. Органи НКДБ – МДБ СРСР у місцях спецпоселень здійснювали посилене вербування мусульманського духовенства, які протидіяли політиці асиміляції кримських татар та агентурну розвідку щодо караїмського духовенства (очільник - гахам С. Шапшал), які, перебуваючи у місті Вільнюсі, намагалися відновити зв'язки з релігійною громадою на території Криму [6].

Радянська держава не обмежилася депортацією кримськотатарського народу. За інформацією Державного архіву Кримської області, внаслідок депортації вилучено понад 80 тис. будинків, понад 34 тис. присадибні ділянки, близько 500 тис. голів худоби, 300 тис. гектарів колгоспних посівних площ, 8 тис. тютюнових плантацій, 360 пасік. Ліквідовано більше тисячі шкіл, 861 шкільну бібліотеку, 112 особистих бібліотек, 90 районних і міських бібліотек [7]. Крім того, радянська влада формувала суспільну думку про кримськотатарський народ – зрадника. Так, письменник О. Первенцев у романі «Честь смолоду», відзначеного Сталінською премією 1949 року, зобразив майже всіх кримських татар - дійових осіб художнього твору - колаборантами нацистів.

Депортації стали правовою підставою для зміни конституційного статусу КАРСР у 1945 році - її перетворено у Кримську область у складі РРФСР, а 1948 року місто Севастополь виокремлено в самостійний адмі-

ністративний центр з власним особливим бюджетом і віднесено до категорії міст республіканського підпорядкування у складі РРФСР.

Однак економічні та політичні причини зумовили наступну зміну конституційного статусу Кримської області на користь УРСР. По-перше, УРСР брала участь у відбудові інфраструктури Кримської області, що формувало єдиний господарський механізм двох територій, але керівництво економічними процесами одночасно здійснювали органи державного управління центральної і республіканської влади. До цього слід додати і демографічне становище після депортацій: переселені росіяни і українці переїжджали в іншу місцевість внаслідок незадовільного стану розвитку сільського господарства, курортів, освіти, будівництва житла, водозапечення тощо. По-друге, чималу роль відіграли фактори боротьби за політичну владу у вищому партійному керівництві СРСР, прагнення М. Хрущова отримати підтримку КПУ, ідеологічна риторика про зміцнення братерських зв'язків між українським і російським народами з нагоди підписання 300-річчя Переяславської угоди між Військом Запорізьким і Московським царством. У результаті кримське питання було врегульоване з дотриманням конституційного законодавства СРСР шляхом по чергового розгляду у РМ СРСР, Президіях ВР РРФСР, УРСР, СРСР і завершено ухваленням Закону ВР СРСР від 26 квітня 1954 року.

З цього приводу III-я сесія Української Національної Ради 1954 року ухвалила Декларацію та заявила, що таке псевдорегулювання засвідчувало «криводушність Кремля», бо не передбачало повернення депортованого кримськотатарського народу, який разом з іншим населенням Криму зможе вільно визначити правовий статус території [8, с.325]. Згодом Голова Виконавчого Органу УНР М. Лівіцький у радіо-зверненні від 10 травня 1959 року висловив думку про необхідність єдності українців з іншими поневоленими народами, зокрема кримськими татарами, які «опинилися під пануванням російсько-більшовицького імперіалізму» [8, с.588]. У липні 1969 року Президія

Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради (УГВР) опублікувала заяву і кваліфікувала депортацію кримських татар як «злочин народобвиства», порівнювала факт депортації з Голодомором і Голокостом. Характеризуючи перспективу українсько-кримськотатарських відносин, УГВР зазначала, що Український народ разом з українцями у Криму «визнає і визнаватиме за кримськими татарами, як і за всіма народами, що живуть в Україні, право вирішувати питання про форми їхніх майбутніх взаємин з Українським народом і його державою» [9]. Більш радикальною була політична позиція ОУН. У вітальному листі на адресу Президії VIII-ї сесії УНР у червні 1979 року Провід ОУН визнавав право на повернення кримськотатарського народу до Криму як на українську територію [8, с.687].

Прикметно, що політичну боротьбу кримськотатарського народу підтримувала не тільки українська політична еміграція, а й представники українського правозахисного руху. Основа спільної правозахисної діяльності – традиції толерантності та національної гідності, які демонстрували українці і кримські татари під час Голокосту.

Особлива роль у відновленні національної рівноправності кримських татар, крім відомого дисидента С. Караванського, належала генералу П. Григоренку. Зокрема, виступаючи на захист представників кримськотатарського народу під час судового засідання 1969 року у місті Ташкенті, він вказував на невідповідність назви Указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», фактичним обставинам справи. У тексті документа, роз'яснював П. Григоренко, закріплено положення «не про кримських татар, а про татар, які раніше проживали в Криму. Цим начебто малопомітним прийомом вилучили з ужитку найменування певної нації зі своєю територією, мовою, багатівковою культурою» [10, с.238].

Незважаючи на значущість постаті Г. Григоренка, органи державної влади та місцевого самоврядування після 1991 року по різному оцінювали його діяльність. Якщо Президенти України у 1997 і 2007 роках

ухвалили укази, які вшановували пам'ять правозахисника на державному рівні, то ВРУ у 2006 році відмовилася ухвалити аналогічну постанову. «Це яскраве свідчення того, - слушно писав Л. Лук'яненко, - що більшість парламенту і неукраїнська, і неосвічена, і нешляхетна... Шкода, що парламент має такий низький інтелектуально-етичний рівень» [11]. Показовими є й інші приклади. Кабінет Міністрів України у 1999 році ухвалив розпорядження про виділення коштів на спорудження пам'ятника П. Григоренку, але виконавчий комітет Сімферопольської міської ради не ухвалював відповідного рішення. Згодом, коли такий пам'ятник встановили кримські татари 17 травня 1999 року, було вчинено акт вандалізму. Харківська міська рада протягом 2019 – 2021 років неодноразово зверталася до адміністративного суду про визнання незаконним перейменування проспекта Г. Жукова на проспект П. Григоренка.

Національна політика СРСР від середини 1950-х – до кінця 1980-х років залишалася дискримінаційною, і це виразно підкреслювало двоїсту сутність «гуманістичної» діяльності КПРС. Незважаючи на політичну та часткову правову реабілітацію депортованих (приміром, виступ М. Хрущова на XX з'їзді КПРС, хоч і без згадки про депортації з території Криму), кваліфікуючи порушення соціалістичної законності як вчинки окремих посадових осіб, а не радянської держави загалом, щодо кримських татар продовжували застосовувати різноманітні антизаконні дії. КДБ при РМ УРСР регулярно повідомляв ЦК КПУ про заходи з метою невиконання політичних вимог кримських «автономістів», посилення паспортного режиму, притягнення кримських татар до адміністративної відповідальності за порушення паспортних правил, недопущення співпраці з українськими і російськими дисидентами, кримськотатарською політичною еміграцією тощо. Так, у грудні 1975 року ЦК КПУ підтримав рекомендацію КДБ про необхідність заборонити друк книги Р. Музафарова у видавництві «Дніпро» через зв'язки автора з оточенням Д. Сахарова і допомоги письменника С.Тельнюка. У серпні 1984 року УКДБ Кримської об-

ласті попередило передачу американським туристам у місті Ялті інформації «антирадянського спрямування» для представників Національного комітету кримських татар за кордоном, у якій пропонувалося встановити способи обміну інформацією та отримання матеріальної допомоги [12].

При цьому слід зазначити, що адміністративна протидія політичній діяльності кримських татар відбувалася на тлі відзначення 60-річчя створення СРСР. У виступі Ю. Андропова 21 грудня 1982 року констатовано факт завершення формування нової історичної спільності – радянського народу, серед якого повноправними громадянами СРСР названі німці, поляки, корейці, курди і представники інших національностей. Водночас Ю. Андропов визнав, що національна політика вимагатиме наукового обґрунтування, адже її слід розглядати складовою державної політики вдосконалення розвинутого соціалізму.

Висновки

Характеризуючи головні етапи українсько-кримськотатарських відносин у 1917-1985 роках, треба акцентувати увагу на такому. Поразка Української революції 1917 - 1921 років і Кримської Демократичної Республіки зумовила насильницьке утвердження радянської влади і створення Кримської АРСР у складі РРФСР. Період становлення та розвитку КАРСР відбувався паралельно із застосуванням політичних репресій, а завершився депортаціями за національною ознакою, ліквідацією КАРСР, зміною її конституційного статусу. Українська політична еміграція і правозахисний рух висловлювали позитивне ставлення до Національного руху кримських татар і демонстрували співпрацю. Натомість КПРС- КПУ, Кримська обласна Рада народних депутатів, псевдоправоохоронні органи УРСР продовжували здійснювати політичний контроль та політичні репресії.

Література

1.Урсу Д. Культурное возрождение крымских татар в 1920-е годы // Голос Крыма.1998. 6 ноября. № 45. С. 5.

2. Правда про минуле єднає народи // Урядовий кур'єр. 2009. 21 травня. № 88.- С. 5.

3. Абдуллаев И. Национальная школа // Голос Крима. 1999. 10 апреля. № 15. С. 5.

4. Кулик О. Чим завинили кримські татари? // Урядовий кур'єр. 2009. 16 травня. № 85. С. 11.

5. Возгрин В. Жизнь и судьба сынов Крима // Відродження. 1998. № 2. С. 38-39.

6. Хаял Р. Образование, религия и культура в условиях режима спецпоселений (1944 – 1956 гг.) // Голос Крима. 1999. 9 июля. № 28. С.5; Спецсообщение Начальнику второго управления НКГБ СССР «Об активизации деятельности караимского гахама Шапшала С.М.». 4 ноября 1945 года // Архів Головного управління СБУ в Автономній Республіці Крим.Ф.1. [Номер опису відсутній]. Спр. 42. Арк. 249 – 250.

7. «Во время операции никаких эксцессов не имело места» (підготовлено Українським інститутом національної пам'яті) // Голос України. 2014. 17 травня. № 94. С.12 – 13.

8. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: док. і матеріали. 1920-1992 / упоряд. В.Яблонський. К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2012. 840 с.

9. У справі повернення татар на Крим // Сучасність. 1969. Ч.7. С. 91 – 92.

10. Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті, матеріали / упоряд. та передмова О. Обертаса. К.: Смолоскип, 2008. 832 с.

11. Лук'яненко Л. Українська Гельсінкська Група: як це було // Голос України. 2006. 8 листопада. № 209. С. 3.

12. Информационное сообщение КГБ при СМ УССР в ЦК КПУ. 24 апреля 1967 г. // ЦДАГО України. Ф. 16. Оп. 5а. Спр. 2. Арк.326 - 327; Информационное сообщение КГБ при СМ УССР в ЦК КПУ. 19 октября 1967 г. // ЦДАГО України. Ф. 16. Оп. 5а.- Спр. 6. Арк. 128 – 129; Специальное сообщение КГБ при СМ УССР в ЦК КПУ. 6 ноября 1967 г. // ЦДАГО України. Ф. 16. Оп. 5а. Спр. 1.

SUMMARY

The article on the interdisciplinary level outlines the Ukrainian-Crimean Tatars Relations in 1917-1985. Emphasis is placed on the fact that the defeat of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 and Crimean Democratic Republic led to the forcible establishment of Soviet power and the creation of the Crimean ASSR as part of the RSFSR. The period of formation and development of CASSR, which took place in parallel with the use of political repressions, and ended with deportations on national grounds, is liquidation of the KARSR, change of its constitution status. The attitude of the Ukrainian political emigration and human rights movement, the CPSU-CPU, the Crimean Regional Council of People's Deputies, pseudo-law the enforcement agencies of the USSR to the National Movement of Crimean Tatars is revealed.

Keywords: Ukrainian Revolution, Crimean Democratic Republic, Crimean ASSR, political repression, deportations, human rights movement.

Арк.104-105; Информационное сообщение КГБ при СМ УССР в ЦК КПУ. 27 августа 1975 г. // ЦДАГО України. Ф. 16. Оп.7. Спр.7. Арк. 320 – 322; Докладная записка КГБ при СМ УССР в ЦК КПУ, т.Щербицкому В.В. 10 декабря 1975 г. // ЦДАГО України. Ф.16. Оп.7. Спр.14. Арк.98-99;

Докладная записка КГБ при СМ УССР в ЦК КПУ, т. Щербицкому В.В. 3 февраля 1976 г. // ЦДАГО України. Ф. 16. Оп.7. Спр.7. Арк.187– 190;

Докладная записка КГБ при СМ УССР в ЦК КПУ, т. Щербицкому В.В. 30 апреля 1978 г. // ЦДАГО України. Ф. 16. Оп.7. Спр.35. Арк. 158 – 161; Информационное сообщение КГБ при СМ УССР в ЦК КПУ. 27 октября 1978 г. // ЦДАГО України. Ф. 16. Оп.7. Спр. 37. Арк.76, 79 – 81; Докладная записка КГБ при СМ УССР в ЦК КПУ, т.Щербицкому В.В. 10 сентября 1984 г. // ЦДАГО України. Ф. 16. Оп.9. Спр.17. Арк.166 – 168.